

УДК 316.334.37

І. В. ШАПОШНИКОВА

СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ ЯК ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті розглянуто питання соціального виключення студентської молоді у процесі професійної соціалізації. Зауважено, що вікова дискримінація, відчуження, маргіналізація як складові процесу соціального виключення виявляються в різних формах відторгнення молоді від суспільства, що зумовлює появу відторгнених суспільством, виключених груп молоді з низьким рівнем соціального походження (низько статусні й соціально непривілейовані групи, соціально знедолені, соціально нетипові).

Підкреслено, що виключення розглядається в двох формах: як процес (молодіжна контркультура, групи ризику) і як соціальний статус, становище виключеної групи. Незважаючи на те, що виключення молоді зовсім не є метою суспільства, вектор соціальних перетворень, державна політика і діяльність соціальних інститутів від освіти до зайнятості можуть бути несвідомо спрямовані у бік обмеження прав і можливостей цієї соціально-демографічної групи.

Ключові слова: соціальне виключення, студентська молодь, соціальна ексклюзія, професійна соціалізація.

Подальша розробка концепції соціального виключення і необхідність її емпіричної верифікації вимагає встановлення співвідношення цього поняття з такими відомими в соціологічній науці, зокрема в аспекті молодіжної проблематики, поняттями, як “вікова дискримінація”, “відчуження”, “маргіналізація”. Вони часто мають загальну основу, проте, за детального вивчення, виявляється, що не є тотожними. Вікова дискримінація, відчуження, маргіналізація як складові процесу соціального виключення і виявляються в різних формах відчуження молоді від суспільства, що зумовлює появу відчужених суспільством, виключених груп молоді з низьким рівнем соціального походження (низько статусні й соціально непривілейовані групи, соціально знедолені, соціально нетипові).

Питання соціального виключення молоді розглядалися у працях таких учених, як Л. Алейнік, А. Баїмбетов, Д. Берегова, Ж. Бодрийяр, Г. Бурова, М. Вебер, Ю. Зубок, Н.Ільченко, Е. Лібанова, Д. Ролз, А. Савельєв, Н. Тихонова.

У нашому дослідженні будемо послуговуватись дефініцією поняття “соціальне виключення”, запропонованою соціологом Н. Тихоною. На її думку, соціальне виключення – “багатовимірний процес, що переходить від повної інтеграції через неповну зайнятість і злам відносин до відділення або виключення”. Особливістю процесу виключення є ефект накопичення впливів факторів ризику: виключення настає не одразу, спочатку сім’я потрапляє в якийсь граничний стан, названий “сірою зоною”, а вже

потім, після 5–7 років, потрапляє в ситуацію глибокої відторгненості – “чорну діру” – ексклюзії [14]. В офіційних документах Європейської комісії соціальне виключення “означає ситуацію, коли люди мають перешкоди для повноцінної участі в економічному, соціальному і громадському житті, й (або) коли їхній дохід та доступ до інших ресурсів (особистих, родинних, соціальних та культурних) є настільки неадекватним, що заважає (exclude) їм мати життєві стандарти та якість життя, котрі вважаються прийнятними у тому суспільстві, в якому вони живуть. У таких ситуаціях люди часто не можуть повною мірою користуватись своїми фундаментальними правами” [13]. Соціальне виключення може поширюватись не лише на індивідуумів, а також на домогосподарства (households), територіальні громади, цілі райони [13]. Це означає, що становище груп щодо оперативно-тактичних завдань створює можливості затвердження і відстоювання соціальних прав, за якими фактично стоїть система розподілу влади і впливу, спрямована на обмеження життєвих шансів інших. Ось чому поняття “соціальне виключення”, особливо в зарубіжній літературі, використовується в поєднанні з веберівським “соціальним обгороджуванням”. Сьогодні концепція соціального виключення дає змогу більш детально розглядати й питання професійної соціалізації студентської молоді.

Завданням дослідження є простежити взаємодію молоді з нестабільним суспільством і розглянути виключення в інверсному протиставленні процесу інтеграції.

Виключення розглядається в двох формах: як процес (молодіжна контркультура, групи ризику) і як соціальний статус, становище виключеної груп. Незважаючи на те, що виключення молоді зовсім не є метою суспільства, вектор соціальних перетворень, державна політика й діяльність соціальних інститутів від освіти до зайнятості можуть бути несвідомо спрямовані у бік обмеження прав і можливостей цієї соціально-демографічної групи.

На макрорівні соціальне виключення характеризується дезінтеграцією, розривом соціальних взаємозв’язків і втратою соціальної єдності. Молодь потрапляє в складну ситуацію вибору між самореалізацією за допомогою соціально-схвалюваних форм (навчання, праця) і самоствердженням у межах молодіжної субкультури, або навіть контркультури, що часто пов’язані з правопорушеннями, котрі й збільшують рівень соціального “вигнання”. При цьому, як у випадку віртуалізації практик, так і за умов самоактуалізації в межах контркультури, – виникає ілюзія включення до певної соціальної групи, що частково компенсує розрив соціальних взаємозв’язків у системі традиційних стосунків (навчання, робота). Відбувається локалізація інтеграційних процесів (інтеграція відбувається в межах локального середовища), однак в умовах нестабільності суспільства стійкість віртуальних середовищ набуває проблематичності.

Діалектичний взаємозв’язок тенденцій інтеграції і домінування однієї над іншою регулюються за допомогою системи суспільних соціокульту-

рних норм та цінностей, значення яких в умовах постмодернізації значно слабшає. Зазначене особливо відчувається у сфері праці. А це призводить до виникнення суперечностей щодо соціальної інтеграції української молоді у сфері праці.

На відміну від часів командно-адміністративної системи, коли випускники отримували роботу виключно в державних структурах за розподілом відповідних профільних міністерств, очевидною є невідповідність між потребами ринку праці та можливостями освітян навчати студентів з урахуванням нових вимог та амбіцій самих випускників [10].

У зв'язку із проблемою працевлаштування випускників після закінчення вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації 16,2% населення України є не працевлаштованим. Рівень зайнятості серед осіб віком 25–29 років у середньому в Україні становить 72,0%. Серед осіб віком 15–24 роки зайнятим є лише кожен третій громадянин України.

У 2010 р. на обліку в службі зайнятості перебувало 879,0 тис. громадян віком до 35 років. Серед них – 55,8 тис. – випускники вищих навчальних закладів, 36,8 тис. – випускники професійно-технічних закладів освіти, 7,2 тис. – середніх загальноосвітніх шкіл [2].

Згідно із результатами опитування, проведеного Інститутом Горшеніна серед українських студентів, проблема працевлаштування молоді є найбільш актуальною, – 64,5% відповіли, що саме це питання турбує їх найбільше. Водночас лише кожен третій (29,1%) український студент задоволений життям в Україні і бачить перспективи для себе [11].

Незважаючи на вищезазначене, інституційне забезпечення процесу запобігання появі соціальної ексклюзії молоді в соціально-трудовій сфері є досить суттєвим: на законодавчому рівні сприяння соціальному становленню молоді регулюється Законом України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” (остання редакція від 01.01.2011 р.) від 05.02.1993 р. № 2998-XII. Також підготовлено проект Закону України “Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння працевлаштуванню студентів та випускників вищих навчальних закладів”.

Оскільки без унормованої законодавчої бази щодо працевлаштування молодих фахівців ВНЗ не здатні розв'язати зазначену проблему, навчальні заклади зобов'язані виконувати функції із працевлаштування в односторонньому порядку, що практично унеможлиблює їх ефективну діяльність.

Розподіл молоді у сфері праці все більше визначається її ставленням до різних форм власності. Попри те, що число молодих людей, зайнятих у приватному секторі, зростає, бажаним каналом інтеграції молоді у сферу праці залишається державний сектор. До 50% молодих людей хотіли б працювати на державних підприємствах. При цьому оцінка престижу роботи в держсекторі нижче, ніж зайнятість на підприємствах інших форм власності. Причини такої суперечності полягає у прагненні молоді до стабільності, надії, яку вона пов'язала з державними підприємствами, устано-

вами та організаціями. Особливо гостро зазначене простежується в часи загострення соціально-економічної кризи.

Аномія, що стрімко поширюється, зумовлює відчуження молоді від праці з подальшим відтоком, виключенням все більшого числа груп з трудової сфери. Розуміючи під відчуженням неузгодженість між молодими людьми як суб'єктами праці і трудовими функціями, які на них покладено, до відчужених груп можна віднести ту частину молоді, можливості трудової самореалізації якої обмежено [3].

Системна криза звузила сфери використання кваліфікованої праці передусім у масових професіях. Як наслідок, половина молодих людей працює не за фахом, не має можливості підвищити кваліфікацію, реальну зарплату і просунутися по службі [12]. Фактично має місце професійна дезадаптація (яка унеможливорює професійну соціалізацію загалом).

Тому виникає інша проблема, пов'язана з отриманням нових моделей адаптації, що зазвичай пов'язано із здобуттям другої спеціальності. Найчастіше вибір припадає на різні напрями економічної освіти, що асоціюється в масовій свідомості з престижним становищем, але в той же час вимагає чималих коштів на її отримання.

У той же час через відсутність суспільних пріоритетів економічного розвитку чітко визначити перелік перспективних спеціальностей – неможливо. Через те, що термін здобуття навіть другої освіти є відносно незначним – 1,5–2,5 роки, часто виявляється, що грошові витрати не дають бажаного результату, бо попит на ці спеціальності знижується (у тому числі за рахунок зростання частки осіб, які здійснили перекваліфікацію); у такому випадку молодь все одно залишається без роботи. У кінцевому результаті це спричиняє порушення трудової соціалізації, а також перешкоджає формуванню професійної соціалізації. Більш того, факт “незатребуваності” сам по собі є небезпечним за соціальними наслідками, адже призводить до руйнації трудового потенціалу молодого покоління. Кожен третій безробітний – молода людина віком до 30 років, що залишається значущим чинником соціального виключення значної групи молодих людей. Якщо в економічно розвинутих країнах з цією проблемою стикаються в основному низькокваліфіковані робітники, то в Україні – освічені, дипломовані фахівці. Особливий розмах набуло приховане безробіття. Вимушені простої і відпустки без збереження заробітної плати, скорочені робочі тижні – доля четвертої частини молоді, яка працює [1].

Це означає, що кожна четверта молода людина стоїть перед загрозою соціального виключення. Таким чином, унаслідок цих процесів відбувається духовна і професійно-кваліфікаційна деградація частини молоді як суб'єкта праці, виражена в депрофесіоналізації, а також зміна відчуженої функції у формах девіації, яскравим прикладом чого є кримінальний бізнес. Таким чином, ми спостерігаємо появу конфлікту, з одного боку, між інтересами молоді й реальними можливостями соціальної мобільності, а з іншого, між

соціальною функцією освіти як соціального ліфта та суспільними реаліями. Унаслідок скорочення (а по суті втрати) наукомістких виробництв питома вага тих, хто відрізнявся високим рівнем професійного статусу, в останні роки значно скоротилась. Згідно з даними Ю. Зубок, динаміка скорочення з 1990 до 1994 р. більше, ніж півтора рази. Якщо припустити збереження динаміки, то можна дійти висновку щодо принципового зменшення осіб з високим професійним статусом (а відтак високим рівнем професійної соціалізації). У такому разі молодь, яка здобуває освіту, не тільки має більш обмежені шанси щодо здобуття високого професійного статусу (через конкуренцію, яка значно зросла внаслідок скорочення робочих місць, які такого статусу вимагають), а й має менші шанси щодо конструктивної професійної соціалізації (внаслідок значно меншої частини агентів соціалізації).

Скорочення професійного статусу, зазвичай, супроводжується зростанням долі низькостатусних і маргінальних суспільних груп. У нашому ж випадку швидше треба говорити про напівмаргінальні групи молоді, про що свідчить значна база її соціального виключення, яка розширилася за період економічних трансформацій.

Зниження соціального статусу в одній сфері може бути також пов'язане з низхідною зміною соціальної мобільності в інших сферах. Відтак зростання кількості молоді, яка має вищу освіту, однак не має професійної реалізації, може призвести до зміцнення андеркласу, або його трансформації в інтелектуально-елітарний андерклас, який напевне перетвориться на джерело соціальної нестабільності.

За декілька останніх років (частково в контексті прийняття нового податкового кодексу, а також низки інших документів) відбулися зміни щодо популярності підприємницької діяльності як форми трудової активності.

Прагнення до підприємницької діяльності, з якою певний проміжок часу тому молодь пов'язувала мрії про економічну самостійність та самореалізацію, частково почало втрачатися. Основною причиною такої ситуації, на нашу думку, є неможливість професійної самореалізації в сучасній підприємницькій діяльності (адже здебільшого вона обмежується сферою послуг або дрібною торгівлею). Одночасно можна пояснити це тим, що за останній період вхідні бар'єри в підприємницьку діяльність суттєво зросли та вимагають значно більшої кількості коштів для організації власного бізнесу, якої молодь здебільшого не має. Із соціологічної точки зору, така поведінка молоді суперечить новаторській суті цієї соціально-демографічної групи, її прихильності до усього нового й передового, в тому числі й у галузі ринкових стосунків. Результати досліджень Інституту Горшеніна свідчать, що така базова характеристика осіб молодого віку, як готовність йти на ризик, сьогодні наявна лише у п'ятій частини молодих українців. Значна частка (до 60%) взагалі визнає більш прийнятною моделлю для власного розвитку – надійність і спокій [4]. Причинами такого стану можна назвати зростання раціоналізму та обізнаності в сучасних економічних практиках. Фактично можна констатувати,

що економічна соціалізація молодої людини на сьогодні наступає раніше трудової і тим більше професійної соціалізації. Відповідно норми й цінності, котрі молода людина набуває в процесі трудової соціалізації, оцінюються через призму економічних норм та цінностей. Таким чином, у молоді відсутня ейфорія з приводу досягнення успіху й багатства через підприємницьку діяльність. Це зумовлено тим, що на сьогодні ніші у великому й малому бізнесі зайняті, і пробитися туди молодій людині надзвичайно важко. Ступінь ризику сьогодні у край високий. Більшість (65%) тих, хто спробував себе на теренах приватного підприємництва отримали розчарування [5; 6]. При цьому навіть наприкінці 1990-х років емпіричні дослідження російських соціологів фіксували суперечність між прагненням молоді до діяльності на ринку і зростальним усвідомленням неможливості включитися в ринкові відносини, дотримуючись задекларованих суспільством і його ідеологами вимог [7; 8]. Окрема частина молоді, яка не спромоглася знайти очікувану за рівнем прибутку роботу або посісти високі позиції в комерційних структурах, змушена піти шляхом кримінальної діяльності. Саме ця частина молоді створює базис для соціального виключення.

Однак соціальне виключення не є процесом незворотнім. Беззаперечно, за умов, якщо студент закінчує навчання (тобто виходить за межі студентської соціальної групи) та не може потрапити до трудової групи (а повернутися до студентської в силу тимчасового характеру статусу студента неможливо), починається процес маргіналізації людини. У кінцевому результаті така людина втрачає здатність потрапити до будь-яких соціальних груп та перетворюється на маргінала. Однак з метою запобігання процесу маргіналізації колишніх студентів необхідним елементом є соціальне включення. Загалом трудова та професійна соціалізація є передумовами соціального включення.

На думку українських авторів Н. Ільченко та Р. Жиленка, соціальне включення може відбуватися двома шляхами. По-перше, шляхом підвищення соціального статусу особи чи групи осіб (висхідна мобільність) за умови, що новий статус надасть їм більшого впливу на всі складові життя громади та суспільства в цілому. По-друге, шляхом повернення особи чи груп осіб до загальноновизнаної соціальної ієрархії [9]. У контексті соціального включення студентської молоді другий варіант убачається нам неможливим, адже тимчасовий характер студентської соціальної групи унеможливує (або робить недоцільним) подвійне включення. Відтак провідним засобом подолання маргіналізації випускників ВНЗ у процесі соціального включення є забезпечення висхідної мобільності. Однак, ураховуючи, що частина осіб навчається не стільки з метою засвоєння знань, скільки з метою виконання певного соціального ритуалу (здобуття вищої освіти), ми розуміємо, що тотальна висхідна мобільність також є неможливою.

Реальним засобом виходу із цієї ситуації, на нашу думку, є забезпечення потенційної можливості здобути новий соціальний статус, увійти до нових соціальних груп. При цьому будь-яка соціальна група буде чинити

опір входженню до неї нових членів, “виставляючи” так звані “соціальні бар’єри”. В професійній, а ширше трудовій сфері, такими бар’єрами виступають: рівень професійної (трудової) культури, рівень освіченості, професійні навички, стиль життя тощо. Відтак усі зазначені аспекти можуть розглядатися як результат високого рівня відповідної соціалізації.

У цьому контексті на аналіз заслуговує таблиця факторів соціального виключення, запропонована дослідником Ю. Савельєвим [13].

Висновки. Отже, на початку трудової діяльності молода людина знає впливу факторів, висвітлених у різних дискурсах та з використанням різних парадигм. При цьому незаперечним є факт ексклюзії, хоча конкретні причини її виникнення досить різноманітні. Однак за будь-яких умов, очевидним є те, що виникає соціокультурний розрив між цінностями й нормами, котрі декларуються в системі освіти, та умовами соціокультурних практик у вітчизняних реаліях. Все це й зумовлює увагу до аналізу процесів соціальної інтеграції молоді.

Список використаної літератури

1. Алейник Л. А. Институциональные барьеры и стратегии социальной мобильности людей с инвалидностью : автореф. ... дис. канд. соц. наук : 22.00.04 / Л. А. Алейник ; Северо-Кавказский гос. технический университет. – Ставрополь, 2008. – 18 с.
2. Безробітне населення (за методологією МОП) за причинами незайнятості у 2000–2012 рр. [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/tr/ean/ean_u/brnpr_rik_u.htm.
3. Береговая Д. А. Сопровождение профессиональной карьеры выпускников профессиональных учебных заведений / Д. А. Береговая // Информационно-аналитический обзор. – Саратов : ПМУЦ, 2002. – 35 с.
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления: его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; [пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской]. – Москва : Республика : Культурная революция, 2006. – 268 с. (Мыслители XX века).
5. Бутова Г. В. Життєві стратегії студентської молоді з функціональними обмеженнями здоров’я: соціологічні аспекти : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / Г. В. Бутова ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2010. – 20 с.
6. Бутова Г. В. Соціальна інтеграція молоді з функціональними обмеженнями [Електронний ресурс] / Г. В. Бутова – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vmsu/2007-02/07bgviii.htm.
7. Зубок Ю. А. Исключение в исследовании проблем молодежи / Ю. А. Зубок // Социологические исследования : научный журнал. – № 8. – 1998. – С. 47–56.
8. Зубок Ю. А. Социальная интеграция молодежи в условиях нестабильного общества / Ю. А. Зубок ; Рос. акад. наук, Ин-т соц.-полит. исслед., науч.-исслед. центр при Ин-те молодежи. – Москва : Социум, 1998. – 142 с.
9. Ільченко Н. Соціальне включення: теорія і практика / Н. Ільченко, Р. Жиленко // Економічний розвиток громади : науковий часопис. – Львів, 2006. – № 2. – С. 4–10.
10. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.
11. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.

12. Ролз Д. Теория справедливости / Д. Ролз ; науч. ред. В. В. Целищев ; [пер. с англ. В. В. Целищева при участии В. Н. Карповича и А. А. Шевченко]. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 534 с.

13. Савельев А. Суперечності концепції соціального виключення і включення: вплив соціально-політичного дискурсу на соціологічні теорії / А. Савельев // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія : зб. наук. праць. – Київ : КНУ імені Т. Шевченка, 2012. – № 3. – С. 33–41.

14. Тихонова Н. Е. Социальная эксклюзия в российском обществе / Н. Е. Тихонова // Общественные науки и современность : научный журнал. – 2002. – № 4. – С. 5–17.

Стаття надійшла до редакції 07.08.2014.

Шапошникова И. В. Социальное исключение как проблема профессиональной социализации студенческой молодежи

В статье рассматриваются вопросы социального исключения студенческой молодежи в процессе профессиональной социализации. Указано на то, что возрастная дискриминация, отчуждение, маргинализация, имеющиеся в качестве составляющих процесса социального исключения и проявляющиеся в различных формах отторжения молодежи от общества, приводят к появлению отторгнутых обществом, исключенных групп молодежи с низким уровнем социального происхождения (низко статусные и социально непривилегированные группы, социально обездоленные, социально нетипичные).

Подчеркивается, что исключение рассматривается в двух формах: как процесс (молодежная контркультура, группы риска) и как социальный статус, положение исключенной группы. Несмотря на то, что исключение молодежи отнюдь не является целью общества, вектор социальных преобразований, государственная политика и деятельность социальных институтов от образования к занятости могут быть бессознательно направлены в сторону ограничения прав и возможностей этой социально-демографической группы.

Ключевые слова: социальное исключение, студенты, социальная эксклюзия, профессиональная социализация.

Shaposhnykova I. Social Exclusion as a Problem of Professional Socialization of Students

The article deals with the issue of social exclusion students the process of professional socialization. Specified that age discrimination, exclusion, marginalization available as part of the process of social exclusion and are found in various forms of exclusion of young people from society, which leads to the emergence of society excluded excluded groups of young people from low social background (low social status and underprivileged groups socially disadvantaged, social custom).

It is noted that the dialectical relationship trends of integration and domination of one over the other governed by a system of social norms and cultural values, the values of which in terms of post modernization is much weaker. The above is especially felt in the workplace. This leads to contradictions regarding social integration of Ukrainian youth at work.

The author emphasizes that the exclusion is seen in two forms: as a process (youth counterculture, risk) and as social status, position excluded groups. Despite the fact that the exclusion of young people is not a public purpose, the vector of social change, public policy and social institutions activities from education to employment may not be consciously directed towards limiting the rights and opportunities of socio-demographic groups.

Key words: social exclusion, college students, social exclusion, professional socialization.